

URL: <http://www.enemo.org.ua/ENEMO%20FINAL%20STATEMENT%202006%20ukr.pdf>. 8. Тищенко Ю. Використання „адміністративного ресурсу” під час виборчої кампанії 2002 року, 2002. URL: <http://www.ucipr.kiev.ua/ukrainian/adminresurs/001.html>. 9. Тищенко Ю. Уроки та підсумки виборчої кампанії 1999 року в контексті виборів-2004 // RU. – 2003. – № 32 (327). URL: <http://www.polit.com.ua/?cgid=5&PHPSESSID=d1b71d947caaa03f2a29bcfa65015568&mpid=9®id=637&spoid=2&offs=70&roid=2&id=1866/>. 10. Український інформаційний портал proUA. URL: www.proua.com. 11. Черненко О. Роль силових структур і правоохоронних органів у виборчих кампаніях в Україні // Дзеркало тижня. – 2004. – № 23 (498). – С. 11.

УДК: 355. 311.1 : 321.01

У.В. Ільницька

Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних і соціальних наук

АРМІЯ І ПОЛІТИКА: МОДЕЛІ ВЗАЄМОДІЇ В УМОВАХ РІЗНИХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

© Ільницька У.В., 2008

Осмилюється проблема ролі і місця армії у суспільстві. Здійснено спробу визначити сутність Збройних сил у контексті взаємодії із владою. Проаналізовано принципи і особливості функціонування армії в умовах різних політичних режимів (тоталітарного, авторитарного, демократичного). Охарактеризовано основні моделі і форми взаємодії армії і політики. Всебічно розглядаються принципи і механізми політичного функціонування армії у правових демократичних державах і висвітлюються особливості взаємодії структури із цивільною владою. Значну увагу приділено характеристиці демократичного цивільного контролю над Збройними силами.

In the present article the problem, concerning role and place of the army within society, is being comprehended. We have carried out an attempt to determine the armed forces essence within the context of its interaction with power. We have analysed principles and peculiarities of the army's functioning in conditions of different political regimes (totalitarian, authoritarian, democratic). Fundamental models and forms of interactions of army and policy had been characterized. Principles and mechanisms of political functioning of the army in legal democratic states are being thoroughly considered and peculiarities of the structure's interaction with a civic power are being reflected. Serious attention had been paid to the mechanisms of realization of democratic civil control over the armed forces.

Нові глобальні проблеми сучасності, розвиток тероризму, вдосконалення європейської та міжнародних систем воєнної безпеки, а також трансформаційні процеси в Україні, що передбачають демократизацію усіх сфер суспільного життя, включно з оборонною, вимагають осмислення проблем ролі й місця армії у суспільстві, взаємодії армії і політики, визначення сутності Збройних сил у контексті їх взаємодії з владою. Актуальність проблематики визначається тим, що армія – особлива інституція, яка може як підтримувати утвердження демократичних ідеалів, так і виступати на політичну арену, заперечуючи демократичні реформи. Складність процесу взаємодії армії і політики зумовлюється специфічними ознаками, притаманними армії як військово-політичному інституту. Йдеться про те, що визначальною особливістю армії є функціонування її як державної структури з високим рівнем бойової здатності, яка має засоби озброєння та бойової техніки і може стати інструментом політики, використання якого дасть змогу

державі здійснювати жорсткі примусові заходи. Тобто армія, за певних суспільно-політичних умов, може бути активним суб'єктом владних відносин, самостійно втручатись у політичну боротьбу, використовуватись окремими політичними силами як інструмент боротьби за владу або механізм здійснення тиску. З метою обмеження політичної активності збройних сил в правових демократичних країнах формується нова модель взаємодії армії та влади, реалізуються механізми цивільного контролю над оборонною сферою, втілюється програма гармонізації й оптимізації цивільно-військових відносин. Тобто демократизація суспільства впливає і на оборонну сферу. Змінюються суспільний статус і функції військових, демократизується сама силова структура, яка не повинна становити загрози демократичним процесам, а діяти винятково в інтересах держави і народу, бути гарантом безпеки, стабільності політичної системи, не включатись у процес боротьби за політичну владу.

Отже, характер взаємозв'язку й взаємодії армії і політики може бути різним. Він визначає рівень стабільності суспільно-політичного устрою і владних відносин. Усвідомлення ролі та місця Збройних сил у суспільстві, визначення сутності армії у контексті взаємодії з владою, дослідження чинників і факторів, що зумовлюють різні моделі і форми взаємозв'язку армії і політики, – важлива й актуальна проблема, яка потребує наукового підходу у її дослідженні.

Особливості взаємодії армії із владою, взаємовідносини силової структури із державою і суспільством становлять інтерес і є предметом досліджень багатьох науковців. Ще Геракліт, Демокріт, Платон у "Державі", Арістотель у "Політиці" розглядали питання впливу армії на владу. Проблеми взаємодії армії і держави становили інтерес і для мислителів епохи Відродження та Нового часу (Макіавеллі, Дж. Локк, І. Кант). У наукових концепціях Б. Абрахамсона, Х. Лассуела, С. Хантінгтона, М. Едмондса, М. Яновіца, А. Лукхема знайшли відображення типи взаємовідносин армії і політики. Проблеми взаємодії армії та влади становлять предмет досліджень і для українських науковців. Зокрема на увагу заслуговують наукові розробки М.П. Требіна [15], В.Ф. Смолянюка [13], В. Кротикова [10, 11], Є.А. Афоніна [1].

Однак у зазначених працях політичний режим не розглядався як фактор детермінації взаємодії армії та політичної влади. Не приділялось значної уваги принципам та механізмам функціонування збройних сил у демократичних правових державах. Тому завданнями роботи є: проаналізувати особливості функціонування армії в умовах різних політичних режимів, висвітлити характер взаємодії структури із владою; розглянути моделі і форми взаємодії армії і політики в тоталітарному, авторитарному, демократичному режимах; проаналізувати чинники, що впливають на формування різних моделей взаємодії армії і політики; визначити принципи політичного функціонування армії у правових демократичних державах і особливості взаємодії структури із цивільною владою.

Узагальнення історичного досвіду дає підстави констатувати різний рівень суб'єктності збройних сил і свідчить про складний процес становлення армії як інституту політичної системи. За первіснообщинного ладу армії як політичної інституції не існувало. Функції захисту виконувала стихійна організація озброєного народу. Силкові сутички були проявом боротьби за виживання. Розпад первіснообщинного ладу, поява приватної власності, соціальної і економічної нерівності сприяли створенню озброєних загонів, які захищали економічні й соціальні інтереси панівних груп.

У часи античності, в умовах полісної демократії можна відзначити тенденцію активного впливу армії на владу, втручання видатних воєначальників у політичне життя античного суспільства. В епоху середньовіччя армія відіграла у політичному житті суспільства досить велику роль. Формою правління у багатьох середньовічних державах були військові деспотії та тиранії, як, наприклад, у Німеччині, Франції, Японії. У Новий час рівень самостійності армії був неоднаковим у різних країнах. Самодостатньою силою можна назвати армію Франції у часи Другої імперії. XX століття демонструє приклади різних форм самостійності армій та моделей взаємозв'язку армії та політики.

Узагальнення історичного досвіду й аналіз сучасних політичних реалій беззаперечно доводять, що збройні сили є необхідним атрибутом державності, особливим інститутом політичної системи та важливим засобом захисту національних інтересів. Армія є структурним елементом

військової сили держави та засобом досягнення військово-політичних цілей як на міжнародній арені, так і усередині держави. Армія – важлива державна структура, спроможна реагувати на зовнішні воєнні загрози, призначена для збройного захисту від воєнного нападу або загрози воєнного нападу ззовні. Армія створюється державою, є її складовою, виконує оборонну функцію держави та діє відповідно до Конституції, законів, воєнної доктрини.

Спираючись на сучасні підходи щодо трактування армії і враховуючи різний характер суб'єктів політики, які формують силову структуру, доцільно подати таку дефініцію: армія – історично мінлива, обумовлена соціально-економічним ладом конкретного суспільства озброєна організація його провідних суб'єктів політики, призначена для досягнення, захисту і реалізації їх політичних інтересів за допомогою загрози або реального застосування збройного насилля [3, с. 34]. Політичний характер соціального інституту, який створює армію, зумовлює специфіку й особливості функціонування, розвитку армії та форми її застосування.

Армія впливає на суспільство і державу через зв'язок військової діяльності із зовнішньою політикою. Щодо внутрішньої політики, то можна виокремити дві полярні точки зору: перша – армія знаходиться поза політикою, друга – армія є знаряддям політики [13, с. 105]. Світовий досвід дає підстави розглядати армію і як суб'єкт, і як об'єкт політики. З одного боку, армія є об'єктом політики, тобто об'єктом управління і знаряддям реалізації політичних цілей і інтересів держави. З іншого, – армія може бути суб'єктом політики, який активно впливає на маси, великі соціальні спільноти, політичну систему суспільства загалом. У цьому випадку армія розглядається як порівняно самостійна політична сила [15, с. 187]. Приклади активності армії – військові перевороти в країнах Латинської Америки.

Характер та зміст взаємодії армії і політики обумовлений низкою різноманітних чинників: ментальністю, традиціями, духовними цінностями, політичною культурою, формою державного правління, суспільно-політичною ситуацією, конкретними обставинами. Значною мірою особливості взаємодії армії та політики у сучасних суспільствах зумовлюються політичним режимом (тоталітарним, авторитарним, демократичним). Політичний режим визначає особливості функціонування військового механізму в політичній системі суспільства, взаємодію його окремих частин, систему взаємовідносин військовослужбовців, взаємодію силової структури з іншими елементами соціальної структури суспільства. Отже, *політичний режим є важливим фактором детермінації взаємодії армії та політичної влади.*

Розглянемо докладніше особливості функціонування армії в умовах різних політичних режимів, проаналізуємо характер взаємодії із владою, визначимо рівень підконтрольності силової структури цивільній владі в недемократичних і демократичних режимах.

Тоталітарний режим. Тоталітаризм – це політичний режим і суспільна система, які характеризуються тотальним контролем держави над суспільством й особою, нічим не обмеженим втручанням держави в усі сфери життя громадян; насильницьким політичним, економічним та ідеологічним пануванням правлячої еліти, організованої в цілісний бюрократичний партійно-державний апарат, очолюваний вождем (фюрером, дуче, каудільо).

В тоталітарних суспільствах збройні сили завжди були важливою опорою влади, гарантом встановленого порядку, інструментом забезпечення всеохоплюючого контролю влади над усіма сферами суспільного життя. Армія виконує репресивно-мілітаристську функцію із застосуванням жандармських методів.

За умов тоталітаризму реалізуються дві моделі взаємодії армії та політики – "комуністична" та "фашистська". Перша модель функціонувала в СРСР, КНР та країнах "соціалістичного табору". Армія була інституцією, повністю підлеглою та підконтрольною цивільній партійній номенклатурі. Збройні сили функціонували як об'єкт партійної влади, а воєначальники за найменше інакомислення чи непідкорення піддавались жорстким репресіям. "Фашистська" модель взаємодії армії та політики була реалізована у гітлерівській Німеччині, в Італії за часи правління Муссоліні. Армія функціонувала водночас і як центральний об'єкт політичної влади – могутньої, впливової правлячої партійної еліти, і як її частковий суб'єкт.

Існує інший підхід до виокремлення моделей взаємодії армії та влади за умов тоталітарного режиму [див. 16, с. 42; 13, с. 106]. Однак варто відзначити, що підходи не суперечать один одному, а лише доповнюють. Отже, за умов тоталітаризму можлива практична реалізація трьох моделей відносин армії і політичної влади: партійно-тоталітарної, напіввійськово-тоталітарної; військово-тоталітарної (або стратократичної). За партійно-тоталітарної моделі (сталінський режим) армія є повністю підпорядкованим, підконтрольним об'єктом партійної влади [13, с. 106]. Напіввійськово-тоталітарна модель (гітлерівський режим) передбачає здійснення політичної влади правлячою елітою, яка становить або органічний компонент політичної влади, або найбільш потужну силу тиску на неї. Армія є одночасно центральним об'єктом політичної влади та частково її суб'єктом [16, с. 42]. Військово-тоталітарна, або стратократична (від грецького "стратос" – сила) модель передбачає здійснення армією монопольного політичного керівництва через усунення від влади правлячої партії. Внаслідок цього встановлюється військово-тоталітарний режим (приклади – Бразилія, Греція, Чилі після Другої світової війни) [13, с. 106]. Стратократична модель взаємодії армії і влади притаманна також і авторитарним режимам.

Армія в умовах авторитарного режиму активно втручається у сферу політики, здатна виходити на політичну арену як самостійна політична сила, може функціонувати і діяти як знаряддя та інструмент насильства в руках певних політичних сил та угруповань. Саме в авторитарних режимах здійснюються військові перевороти і встановлюється пряме військово правління – військова диктатура. Самостійність армії може виявлятися і у значному впливі військових керівників на формування і реалізацію внутрішньої і зовнішньої політики держави. Відбувається трансформація структури із об'єкта в активного суб'єкта політичного життя. В авторитарних режимах армія може усунути панівну політичну партію, змінити органи влади і здійснювати одноособове (монопольне) політичне керівництво. Така модель взаємодії армії та політичної влади отримала назву *стратократичної*.

За іншим підходом авторитарний режим влади охоплює такі моделі відносин армії та влади: цивільно-авторитарну, напіввійськово-авторитарну та військово-авторитарну [13, с. 106]. Армія в них є об'єктом, що повністю підпорядкований авторитарній владі. Важливим є те, що політична роль збройних сил не завжди залишається реакційною, а може відрізнитись демократичною орієнтованістю. Армія може бути патріотичною, миротворчою, консолідуючою суспільство силою, яка, стримуючи міжнаціональні сутички, громадянські війни, зміцнює цілісність держави [13, с. 106].

Часто політична самостійність та активність армії є наслідком суспільно-політичної нестабільності, загострення суперечностей у суспільстві, виникнення конфліктів, які створюють загрозу національним інтересам суспільства, суверенітету і цілісності держави. Імовірність безпосереднього втручання армії зростає і за втрати владними структурами контролю над політичними процесами. В таких ситуаціях військові вважають себе силою, яка здатна запобігти хаосу і відстояти національні інтереси. Активність армії може зумовлюватись відсутністю демократичних традицій у війську, низькою політичною культурою, наданням переваги силовим методам вирішення конфліктів, відсутністю толерантності.

Використання бойового потенціалу армії, функціонування її як самостійної сили можливе у таких варіантах: армія виходить із підпорядкування уряду і здійснює військовий переворот; армія використовується окремими політичними силами для тиску на уряд; армія діє як механізм захисту нелегітимної влади (в цьому випадку керівництво країни за допомогою армії дисциплінує і тримає у покорі народ); армія використовується як інструмент придушення масових заворушень (армія виконує невластиву їй функцію охорони громадського порядку); армія виступає як сила, що діє самостійно для забезпечення життєдіяльності війська і для захисту військовослужбовців і їх сімей [13, с. 108].

Отже, в країнах з недемократичними політичними режимами армія може функціонувати як підпорядкований, підконтрольний об'єкт партійної влади, її органічний компонент, або набувати характеристик стосовно самостійної політичної сили, суб'єкта політики, який здатний здійснити підготовку та проведення військового перевороту.

Демократичний політичний режим зумовлює цілком інші принципи і механізми політичного функціонування армії. У політичному просторі демократії армія відповідає інтересам суспільства, функціонує в його інтересах і призначена для збройного захисту суверенітету держави, її незалежності, територіальної цілісності та неподільності. В умовах демократії армія забезпечує стабільність суспільства своєю неучастю у політичній боротьбі.

У правовій державі армія підпорядковується демократично обраному уряду, і її використання чітко обумовлене законодавством. Для правової демократичної держави самостійність збройних сил є неприйнятною. В умовах демократії забезпечується мінімізація можливостей втручання армії у політичне життя і, особливо, у процес боротьби за політичну владу. Демократичний режим передбачає існування механізмів, які б обмежували можливість окремих політичних сил використовувати армію для досягнення власних інтересів. Військова могутність не може бути інструментом і засобом для встановлення або зміни політичного режиму.

У демократичній державі неприпустимим є перетворення армії в активний самостійний суб'єкт політики. Збройні сили повинні функціонувати в інтересах суспільства, бути гарантом безпеки, сприяти затвердженню принципів демократії, народовладдя, парламентаризму, запобігати виникненню внутрішніх збройних конфліктів та мілітаристських тенденцій. Демократичні суспільства створюють правові механізми, які унеможливають перетворення армії з інструмента реалізації загальної державної політики в інструмент здійснення політики правлячої партії або групи осіб. Армія не втручається у політику як безпосередня політична сила і не включена у боротьбу за владу.

Політичними принципами функціонування армії у демократичному суспільстві є: побудова збройних сил на рівні оборонної достатності та заборони використання структури для виконання завдань, не пов'язаних з обороною держави; реалізація механізмів цивільного контролю над збройними силами; єдиноначальність та колегіальність у прийнятті рішень; департизація армії та заборона діяльності будь-яких політичних партій і рухів у збройних силах; демократизація збройних сил; співробітництво зі збройними силами інших держав; забезпечення політичної лояльності до нинішнього конституційного ладу при комплектуванні збройних сил особовим складом [15, с. 72].

Для демократичних держав характерна деідеологізація, департизація та деполітизація армії. Повна департизація як тип відносин між армією та політичними партіями полягає в забороні діяльності в збройних силах будь-яких партій, в тому числі й правлячої, в недопущенні військовослужбовців бути членами партійних організацій, здійснювати будь-яку роботу в їхніх інтересах за будь-яких умов [14, с. 50]. Такий характер взаємодії між армією та політичними формуваннями спостерігається як у державах із розвинутою демократією, так і в країнах, що знаходяться на перехідній стадії від тоталітаризму до демократії. Однак слід констатувати, що після Другої світової війни з'явився такий тип відносин між партіями та армією, як гнучке поєднання департизації з частковою партизацією, коли партіям заборонено мати свої організації в армії та вести у військах партійну роботу. Натомість військовослужбовцям дозволяється перебувати у партіях й займатись партійною діяльністю поза військовими частинами, виключно в позаслужбовий час й не у військовій формі (як у Німеччині, Італії) [14, с. 50]. Такий тип відносин можливий лише в країнах з надзвичайно високим рівнем розвитку демократії. Повна департизація є необхідною для суспільств, що знаходяться на стадії переходу від диктатури до демократії.

Функціонування деполітизованих збройних сил можливе лише в стабільних демократичних країнах з достатньо розвинутою політичною структурою. Йдеться не про повне відокремлення армії від політики й політичної сфери (адже армія виступає політичним інститутом, гарантом безпеки, цілісності та стабільності політичної системи і суспільства загалом), а лише від боротьби за владу. Армія демократичної держави не втручається у внутріполітичну боротьбу, вона не виступає самостійною політичною силою. Збройні сили правових демократичних держав не відіграють активної ролі в політиці. Тому не дивно, що в багатьох країнах світу заборонено входити в будинок парламенту у військовій формі. Військовослужбовець має право виставляти свою кандидатуру в депутати парламенту, але повинен (хоч тимчасово) піти у відставку [9, с. 122].

Вступ армії на політичну арену як незалежної сили – показник кризи демократії. У правовій демократичній державі відбувається підпорядкування та підкорення військових цивільній владі, яке, наприклад, в Сполучених Штатах стало вже непохитною традицією. За всю історію існування держави не було ані військового перевороту, ані змови. Жоден американський командувач не посилав війська до Білого дому [9, с. 120].

Демократична модель функціонування та розвитку збройних сил передбачає реалізацію основоположного принципу демократії – верховенства права. Це передбачає утвердження правового режиму, посилення законодавчих засад у життєдіяльності військ і окремого військовослужбовця, запровадження закону як єдиного регулюючого управлінського і поведінкового підґрунтя. [11, с. 21].

Становлення й функціонування таких військових інституцій демократії, як військові профспілки, довірені особи, парламентські представники, офіцерські збори, збори особового складу, органи громадського контролю, зв'язків із громадськістю – необхідна складова демократичних суспільств та важливий напрямок демократизації збройних сил.

Домінантним принципом функціонування армії у демократичному суспільстві є забезпечення ефективно діючої системи демократичного цивільного контролю за діяльністю силових структур (зокрема, над збройними силами), що є головною ланкою проблеми цивільно-військових відносин і важливою складовою моделі взаємодії армії і політики у країнах із демократичним політичним режимом.

Цивільний контроль над армією у правовій демократичній державі – це теорія і практика такого регулювання військово-цивільних відносин, за якого основні принципи демократії превалюють над принципами військової справи [15, с. 73]. Це є підпорядкованість воєнної стратегії цивільній владі, зверхність політичного керівництва над сферою безпеки і оборони. Здійснення демократичного цивільного контролю передбачає створення системи обмежень, яка б ускладнювала і навіть виключала використання армії з антиконституційною метою. Тобто цивільний контроль – це система унеможливлення неконституційних дій та рішень, запобігання відчуженню армії від політичної влади та попередження безконтрольної діяльності військових посадових осіб. Цивільний контроль – це засіб недопущення милітаризації держави і встановлення стратократії – прямого військового правління, це спосіб уникнення можливості перетворення армії у самостійний центр влади та механізм запобігання небажаному зростанню активності війська. Усунення збройних сил від політичної боротьби сприяє стабільності як самої армії, так і усього суспільства. З іншого боку, демократичний цивільний контроль передбачає захист збройних сил від суспільної деформації та від свавілля й зловживань влади.

В умовах демократичних режимів система цивільного контролю забезпечує контроль і керівництво армією з боку законодавчої, виконавчої, судової влади, а також – безпосередній контроль за армією з боку громадянського суспільства. Контроль і керівництво армією з боку виконавчої влади передбачає підлеглисть цивільному уряду, а також здійснення керування військовою адміністрацією цивільним членом уряду. Судова влада здійснює контроль за тим, щоб функціонування і діяльність армії не порушувала основні права і свободи громадян, військовослужбовців. Важливим принципом здійснення цивільного контролю над армією є відповідальність керівництва збройних сил перед парламентом і виборцями. Цивільний контроль передбачає різнопланову діяльність як органів державної влади, так і демократичних недержавних інститутів під час визначення основних положень воєнної політики й підготовки нормативно-правових та інших актів, які регламентують будівництво та розвиток воєнної організації держави, а також перевірку реалізації положень політичних рішень [5, с. 37].

Стан взаємовідносин між цивільною та військовою сферами у державі є показником демократичного розвитку, індикатором зрілості держави. Принцип цивільного контролю над збройними силами відображає суспільно необхідну діяльність з метою поліпшення координації між цивільною та військовою сферами, забезпечення можливості узгодження демократичних цінностей з адекватною оборонною політикою.

Отже, у демократичних правових державах функціонування армії та взаємодія структури з політикою ґрунтуються на таких характеристиках, як відокремленість армії від внутрішньополітичної боротьби; підпорядкування структури цивільній владі; функціонування ефективної системи демократичного цивільного контролю; обмеженість військової могутності правовими механізмами, демократичними процедурами, Конституцією, міжнародними правовими зобов'язаннями та актами; зосередженість збройних сил винятково на обороні країни, захисті її територіальної цілісності й недоторканості та гарантуванні стабільності й безпеки.

Отже, в різних політичних режимах реалізуються різні моделі взаємодії армії і політики. Армія може бути підпорядкованим об'єктом і органічним компонентом партійної влади, виконуючи репресивно-мілітаристські функції (тоталітарний режим); може функціонувати як порівняно самостійна політична сила в умовах авторитаризму; бути підконтрольною й підпорядкованою цивільному демократично обраному уряду, не брати участі у боротьбі за владу, функціонувати в інтересах народу і держави. Остання модель діє в демократичних політичних режимах, коли ефективно реалізуються механізми цивільного контролю над армією і неприпустимим є перетворення структури в активний самостійний суб'єкт політики.

1. Афонін Є.А. Становлення Збройних сил України: соціальні та соціально-психологічні проблеми / НАН України, Ін-т соціології / Відп. ред. Л.В. Сохань, Л.Ф. Бурлачук. – К.: Інтерграфік, 1994. – 304 с. 2. Баранівський В.Ф. Демократизація Збройних сил України. – К.: Центр практичної філософії. – 2001. – 112 с. 3. Богайчук В. Політика і армія: проблеми взаємозв'язку // Політичний менеджмент. – 2005. – №5. – с. 31–38. 4. Висоцький О. Сутність легітимації політики // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4 (7). – С.24–35. 5. Гриненко О.І., Денєжкін М.М. Проблеми формування цивільно-військових відносин в Україні // Наука і оборона. – 2002. – № 2. – С.36–40. 6. Закон України "Про внесення змін до закону України "Про Збройні сили України" // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – 1 грудня. – №48. – С.990–996. 7. Закон України "Про демократичний цивільний контроль над воєнною організацією і правоохоронними органами держави" // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – С. 1481–1492. 8. Законодавство України з питань військової сфери: Збірник законів та інших нормативно-правових актів. – К.: "Азимут-Україна". – 2003. – 1008 с. 9. Карпінський І. Армія і держава: політична суб'єктивність армії в умовах переходу суспільства до демократії // Вісник держ. ун-ту "Львівська політехніка" "Держава та армія". 1998. – № 344. – С.119–127. 10. Кротиков В. Збройні сили України: анабіоз демократії? // Віче. – 2000. – № 6(99). – С.106–115. 11. Кротиков В. Який він – сучасний вектор розвитку Збройних сил України // Віче. – 1998. – № 5 (74). – С. 14–31. 12. Політична наука: Словник: категорії, поняття і терміни // Б. Кухта, А. Романюк, Л. Старецька, Л. Угрин, О. Красівський, Г. Ткаченко; За ред. Б. Кухти. – Львів: Кальварія, 2003. – 500 с. 13. Політологія: Підручник для курсантів вищих військових навчальних закладів Збройних сил України // За заг. ред. В.Ф. Смолянюка. – 1-ше вид., – Вінниця: Нова книга, 2002. – 446 с. 14. Требін М. Армія і парламент: проблеми взаємодії та контролю // Нова політика. – 1999. – № 3. – С.46–53. 15. Требін М.П. Армія та суспільство: соціально-філософський аналіз взаємодії в умовах трансформації: Монографія. – Харків: Видавничий Дім "Інжеск", 2004. – 404 с. 16. Череміскіна Н. Цивільний контроль над воєнною організацією держави // Нова політика. – 2002. – №2. – С.42–45.